

Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar

Abdurrahman Kurt

Prof. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

k_abdurrahman@hotmail.com

Özet

İlk bir iki yıl içinde Müslüman olan sahabenin çoğunluğunu, gençler oluşturmuştur. 35'in üzerinde iken İslam'a giren sadece üç sahabe vardır. Bunların bir kısmı, en nüfuzlu soylara mensup ailelerin; çoğunluğu da orta halli ailelerin genç çocuklarıydı. Varlıklı ailelere mensup olsalar bile geç olmaları hasebiyle, onların iktisadi yönden ailelerine bağımlılıkları hâlâ devam etmekteydi. Birçoğu müslüman olduğu için hem Mekke seçkinlerinden olan ebeveynleri hem de diğer sosyal çevresiyle önemli problemler yaşamıştı. Müslümanların, önemli bir bölümü orta halli kimselerdi.

Abstract

Early Muslims in terms of in Demographic Variables

Most of sahabe who are convert to Islam in a couple of year were young men. Among of them, there are only 3 men over 35 years. Some of them belonged to the most powerful and privileged classes and mostly belonged to middle class families. Even if they belonged to rich families, their subservience to the families were continuing. But eventually overwhelming majority of them were middle class persons.

Anahtar Kelimeler: Orta sınıf, ayrıcalıklı sınıf, kırsal kesim, şehirlî kimseler, köle ve çarîye.

Key Words: Middle-class, privileged class, rural people, urban dweller, servant and concubine.

Giriş

Herhangi dinin ortaya çıkışında, sosyo-ekonomik ve kültürel şartların etkisi, şüphesiz göz ardı edilemez. Yeni bir dine çağrı yapan peygamberlerle onlara ilk tabi olan havari ya da sahabelerin geldikleri sosyal tabakaların ve onların bizzat içinde buldukları (ekonomik, politik, mahrumiyet gibi) sosyo-psikolojik durumlarının tahlili, yeni dinin hangi şartlarda ortaya çıktığının tespiti açısından önem arz eder.

Bütün dinî sistemler insana ilişkin olduklarından ister istemez sosyo-kültürel bir zeminde ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde büyük dinî liderlerden her biri, dinin yayılmasında etkin olan belirli bir sosyo-kültürel çevreden çıkmıştır.

İslam inancının taşıyıcıları olarak ilk Müslümanların sosyo-ekonomik durumları ile geldikleri sınıfların tespiti, sadece, onların inançlarının fonksiyonel boyutunun anlaşılmasına yol açmayacak, aynı zamanda, onları itham eden Weber'in ön yargılarının ya da dini yoksunluk duygusunu telâfi etmeye yönelik bir afyon gibi gören Marksist varsayımın tartışılmasını da sağlayacaktır.

Kastvari bir toplumsal yapılanmanın yaşandığı 6. asır Mekke'sinde, daha peygamberlikle görevlendirilmeden önce Hz. Muhammed, Mekke ulularının, zayıfların haklarını acımasızca çiğneyen egemenliğinden son derece rahatsızlık duymaktaydı. Hiç kuşkusuz, saçma tabuları ortadan kaldırmaya ve birilerinin haksız kazançlarına engel olmaya teşebbüs ederek toplumsal değişime öncülük etmek kolay bir iş değildi. Bunun için, öncelikle Hz. Muhammed, bizzat kendisi gönülden iman ederek, hayatını İslam inancına adadı. O, yeni dinî tebliğe başladığında, Kureyşli çoğu seçkinin alay ve şiddetli muhalefetine maruz kalırken, yeni ve daha ferdiyetçi gelişmenin sükûtu hayale uğrattığı kimseler, eski manevî emniyete ait asabiye, cömertlik, yiğitlik, ahde vefa gibi şeylerden daha idealini sunmayı vadeden yeni dinî memnuniyetle kabul ettiler. Gerçekten de Hz. Muhammed'in çağrısı, insanı ancak çok az kişinin hayal edebileceği bir manevî safiyet (safılık) seviyesine yükselten bir çağrıydı¹.

---

¹ G.S. Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. A. Demirhan, İz Yay., c.1, İstanbul, 1995, s.106, 113.

İlk Müslümanların çoğunluğunun, toplumun zayıf ve kölelerinden oluştuğuna dair ciddi bilgi olmasa da yaygın bir kanaat vardır. İbn Sa'd'ın Tabakat'ında yer alan bir aktarımda ilk Müslümanların "genç" ve "zayıf" kimselerden oluştuğu belirtilir. Bu aktarım, araştırma konumuzla doğrudan bağlantılı olduğu için aynen aktarmak istiyorum:

"Allah Rasulü (s.a v) bazen gizlice, bazen açıkça İslam'a davet ederdi. Allah'ın dilemesiyle gençler (ahdasü'r-rical) ve zayıf kimseler (zuafau'n-nas) buna icabet ettiler. Bundan dolayı Kureyşliler ilk günlerde Onun söylediklerini eleştirmediler. Onların meclislerinin yanından geçtiğinde, 'işte, gökten haber getirdiğini söyleyen Abdulmuttalib'in kölesi!' diye işaret ederlerdi. Bu durum, Allah (Kur'an'da) kendisinden başka taptıkları tanrıları kınayınca ve kâfir olarak ölen atalarının helâk olduğunu belirtinceye kadar devam etti. Ondan sonra, Hz. Muhammed'den nefret ettiler ve ona düşman kesildiler".²

Gerçekten de ilk Müslümanların çoğunluğu genç ve zayıf kimseler miydi? Şayet onlar toplumun zayıf kesimlerini temsil ediyorsalar buradaki "zayıf" kelimesinin anlamı nedir? Zayıflarla kastedilen köle ve fakirler midir? Bu sorulara cevap bulabilmek amacıyla İslâmi davetin ilk birkaç yılında müslüman olup da kaynaklarda adı geçen 46 sahabe biyografisini³ gözden geçirdik. Beşinci yıldan sonra müslüman olan Hz. Hamza (49 yaş), Ömer (33 yaş)⁴ ile diğerlerini araştırmaya dahil etmedik. Derlediğimiz bilgilerden, sahabenin sosyo-ekonomik durumunu gösteren Tablo 1'i oluşturduk.

² Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, c.1, Beyrut, 1968, s.199.

³ İlk Müslümanların yaşlarıyla ilgili kaynaklar için bkz., İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, c.1, Beyrut, 1971, s.262-279; Hayreddin ez-Zirikli, *Kamusu'l-A'lam*, c.4, Beyrut, ts., s.280; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, sad. A.L. Kazancı, O. Kazancı, Marifet Yay., İst. 1983, s. 427-438, 477-484; M. Asım, Köksal, *İslam Tarihi*, Hz. Muhammed (As.) ve İslamiyet, Mekke Devri, İst. 1981, s. 154-193; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. M. R. Ayas ve A. Yüksel, AÜİFY, 1986, s.95-106; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İst. 1986, s. 199-218; Hayati Hökelekli, "Hz. Peygamber'in Çocuk ve Gençlere Yaklaşımı", *Hz. Muhammed ve Gençlik*, TDVY, Ank. 1992, s. 55; Seyfullah Kara, "Hz. Peygamber (S.A.V.) Döneminde Gençlik" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996, s.32-35.

⁴ Hz. Ömer'in 40. Müslüman olduğuna dair geleneksel görüşün yanlış bir genellemeden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. İslam'da asalet ve üstünlük, nazari olarak İslam topluluğunun gayesine hizmet etmeye dayandığı için, daha sonraki Müslümanlar, atalarının özelliklerinin çoğuna bu bakımdan da değer verdiler ve onların İslâm'a girişlerini çoğunlukla ilk sıralarda göstermede çok istekli davrandılar.

Tablo İlk Müslümanların Sosyo-Ekonomik Durumları

İSİM	CİNSİYET		YAŞ	STATÜ	KABİLE
	Erk.	Kad.			
Hatice bt. Huveylid		X	55	Peygamber'in eşi, tüccar. Amcasının oğlu Varaka b. Nevfel ile Kitab-ı Mukaddes'i okudu.	Esed
Ebu Bekr	X		38	Vasat tüccar, çok nüfuzlu değil.	Teym
Ali b.Ebi Talib	X		10	Çocuk.	Haşim
Zeyd b.Harise	X		Genç	Azatlı-evlâtlık.	Haşim
Osman b. Affan	X		34	Varlıklı tüccar.	Abdşems
Abdurrahman b.Avı	X		31	İşadamı.	Zuhre
Sa'd b.Ebi Vakkas	X		17-19	Varlıklı bir aileye mensup.	Zuhre
Zübeyr b. el-Avvam	X		15-16	Peygamber'in halası Safiye'nin oğlu.	Esed
Talha b. Ubeydullah	X		14-18	Tüccar.	Teym
Ebu Ubeyde b. el-Cerrah	X		31	Varlıklı olan babası ve ailesinden işkence gördü, kabilesi güçlü değil.	Haris b.Fihr
Osman b. Maz'un	X		Genç	Daha önce Tektanrıcılığa meyletmişti.	Cumah
Erkam b.ebi'l-Erkam	X		Genç	Evi ilk Müslümanların karargâhı idi.	Mahzum
Said b.Zeyd	X		Genç	Hz.Ömer'in kız kardeşiyle evli.	'Adi
Halid b. Said	X		Genç	Babası ileri gelenlerden ve zengin.	Abdşems
Ümeyne bt.Halef		X	Genç	Halid b.Said'in karısı.	Huzaa
Habbab b.Eret	X		17	Köle, demirci, kılıççı, annesi uzman sünnetçi.	Zuhre
Abdullah b.Mesud	X		16	Ukbe b.Ebi Muayt'ın <i>davar çobanı</i> .	
Mus'ab b.Umeyr	X		25	Annesi çok zengin, Kureys'in en güzel giyimli ve yakışıklı gençlerinden birisi.	
Amr b.Abese	X		Genç	Mekke dışından.	
Süheyb-i Rumi (Süheyb b. Sinan)	X		26	Abdullah b. Cud'an'ın <i>azatlı kölesi</i> , başlangıçta Musullu bir Arap iken Rumlara esir düşmüş.	Teym
Amir b. Fuheyre	X			Köle	
Ammar b. Yasir	X		Genç	Mahzumoğullarının antlaşması.	Yemenli
Sümeyye		X		Ammar'ın annesi, azatlı bir Grek, ilk kadın şehit.	Yemenli
Yasir	X			Ammar'ın babası, ilk erkek şehit.	Yemenli
Bilal-i Habeşi	X		Genç	Ümeyye b. Halef'in <i>kölesi, zenci</i> .	
Ebu Zerri'l-Gıfari	X				Gıfar
Esmâ bt.Ebi Bekir		X	17	Zübeyr b. Avvam'ın karısı.	Teym
Cafer b. Ebi Talib	X		Genç	Hz. Peygamber'in amcasının oğlu.	Haşim
Esmâ bt. Umeys		X	Genç	Cafer'in karısı. Cafer'in vefatından sonra Ebu Bekir ile, onun vefatından sonra da Ali'yle evlendi.	(Bedevi) Has'am
Ebu Seleme	X				Mahzum
Ümmü Seleme		X		Ebu Seleme'nin karısı, onun vefatından sonra Hz. Peygamber'le evlendi.	Mahzum
Amr b. Ebu Vakkas	X		13-15	Sa'd'ın kardeşi.	Zuhre
Ubeyde b. El-Haris	X		50		Haşim
Huneys b. Huzafe	X		Genç	Hz. Ömer'in kızı Hafsa ile evliydi, vefatından sonra Hafsa Rasûlullah ile evlendi	
Selit b. Amr	X		Genç		Haşim
Hatib b. Amr	X		Genç	<i>Selit'in kardeşi</i>	Haşim
Ebu Huzeyfe b. Utbe b. Rebia	X		28-30		Abdşems
Umeyr b. Ebu Vakkas	X		Genç	<i>Sa'd'ın kardeşi</i>	Zuhre
Ebu Fukeyhe	X			Köle	
Habibe bt. Ebi Süfyan		X	Genç	Eşi Ubeydullah b. Cahş mürted idi. Habeşistan'dan döndükten sonra Rasûlullah ile evlendi	Abdşems

Zinnire, Nehdiyye, Lübeyne, Ümmü Ubeys ve O'nun kızı, Bilal'in annesi **Hamame** isimli altı *cariye*

a) Yaşları Açısından İlk Müslümanlar

Yukarıdaki tabloya göre ilk Müslümanların çoğunluğunun, **31 (% 65)** yaşın altında iken İslam'a giren gençlerden oluşmaktadır. **35**'in üzerinde iken İslam'a giren sadece **üç** sahabe bulunmaktadır: Rasulullah'ın eşi Hz. Hatice (55), Haşimilerden Ubeyde (50) ile Teym oğullarından Ebu Bekir (38), bu esnada en yaşlı olanlardır. Bu durum, dine dönüş ve hidayet olaylarının **17** ve yukarısı yaştan sonra arttığını; 40'lı yaşlardan sonra çok azaldığını gösteren modern araştırmalarla da örtüşmektedir⁵. İlk Müslümanların içerisinde gençlerin daha çok sayıda görülmesi, "Hayatı sorgulama ve yeniden yapılanma" açısından gelişim psikolojisinin açıklamalarıyla da uygunluk göstermektedir.

Böylece Hz. Muhammed'in, insanları İslam'a çağrısı esnasında, çok daha ileri yaşlarda olan amca Ebu Talib'in, İslam'ı benimseme konusunda tereddüt etmesinin sebebi daha iyi anlaşılmaktadır. Mekke'nin fethinden sonra müslüman olan Ebu Bekir'in babası Ebu Kuhafe (90) örneği, insanların geç dönemlerde, yeni bir dine girme konusunda oldukça statükocu ve muhafazakar tavır sergilediklerinin belirtisidir. Yaşla birlikte muhafazakar eğilimlerin artışı bir gerçek olmakla birlikte, -yaşlıların gençlere oranla sayılarının her zaman az ve o dönemlerde insan yaşam süresinin günümüze göre daha düşük olduğu düşünülürse- **40** yaşın üzerinde sadece **iki** kişinin İslam'a girmiş olması yine de anlamlı sayılır.

b) Cinsiyet Açısından İlk Müslümanlar

46 Müslüman *cinsiyet* açısından değerlendirildiğinde, **16 (%28)**'sının kadın, **30 (%72)**'unun ise erkek olduğu görülür. Ancak, özellikle eşleriyle beraber bazı kadınların da İslam'ı benimsedikleri halde, bunların çeşitli nedenlerle kayıtlara geçmemiş olabileceği düşünüldüğünde kadın sayısının çok da az olmadığı anlaşılır. Geleneksel bir toplumda eskiyi şiddetle eleştiren yeni bir sistemin içerisinde yaklaşık % 30'luk bir görünürlüğe sahip olmak, azımsanacak bir oran olmadığını kanısındayız.

Yine de diğer iki büyük Kitabî din de dahil, dinlerin ilk mensuplarının çoğunluğunu her zaman erkeklerin oluşturduğu bir gerçektir.

Dinlerin ilk çekirdek kadrolarında, **Hıristiyanlık**'ta olduğu gibi, kadınların hiç yer almayışı ya da **İslamiyet**'teki gibi erkeklere nispetle daha az oluşu nedeniyle burada, dinlerin kadın haklarını ihmal edip etmediklerine dair bir soru akla gelebilir.

⁵ Michael ve Beit-Hallahmi Benjamin Argyle, "Yaş ve Din", çev. A. Kurt, *UÜİFD*, S.4, 1992, s.322-323.

Bu soruya, ilk önce, bütün dinler açısından genel olarak şöyle cevap verilebilir: Başlangıçta ilahi mesaj, sadece erkekler vasıtasıyla yayıldığından, dinlerin ilk müntesiplerinin çoğunlukla erkeklerden teşekkül etmesi kaçınılmazdır. Konuya İslam özelinde baktığımızda, mesajın kitlelere ulaştırılmasında kadınların da etkin olduğu açıktır. Hz. Muhammed, peygamberlikle görevlendirildiğini ilk defa eşi Hz. Hatice'ye duyurmuş ve aynı zamanda "ilk Müslüman" statüsünü haiz bir kimse olan bu hanım vasıtasıyla kadınlar da dini iletişiminde etkin bir misyona sahip olmuştur.

İkincisi kadınlar geleneği ve halihazırdaki inançlarını sürdürmede daha muhafazakâr olmalılar. Türkiye'de gerçekleştirilen ampirik araştırma sonuçları ise cinsiyet verileri açısından türdeş olmayan farklı sonuçlar gösterirken, Batı'daki araştırmalarda genellikle kadınların erkeklere göre daha dindar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Batılı araştırmalarda kadınların, mevcut din hakkındaki lehte tutum ve pratiklerinin özellikle belirli yaşlardan sonra erkeklere göre daha yüksek yüzdeli çıkması⁶ kadınların belirli yaşlardan sonra daha fazla muhafazakâr niteliğine işaret eder.

Bundan dolayı biz, dinlerin ilk müntesipleri arasında kadın sayısının azlığını, kadınların haklarının ihmal edilmesiyle değil, sosyolojik nedenlerle yorumlamanın daha uygun olacağı kanısındayız. Toplumsallaşma sürecinde kadınlar erkeklere göre toplumsal değerlere daha bağlı kişiler olarak yetişmekte ve bundan dolayı daha muhafazakâr eğilimlere sahipler. Tarihsel olarak dinlerin ilk müntesipleri içerisinde kadınların hiç olmaması ya da çok az sayıda olmaları da bunun göstergesi kabul edilebilir.

c) Kırsal ve Şehirli Kimlik Açısından İlk Müslümanlar

İslam'ın ortaya çıktığı Mekke'nin İslam öncesinden beri Arabistan'ın önemli bir merkez olduğunu gösteren birçok kanıt sunulabilir.

Sosyolog Louis Wirth'e göre, bir yaşam biçimi olarak kentselliğe, birbiriyle ilişkili üç perspektiften bakılabilir: 1.Farklı dağılımları içeren demografik yapı; 2.Farklı toplumsal kurumlar ve yapılardan oluşan toplumsal örgütlenme sistemi; 3.Sosyal ilişkilerin niteliği⁷.

Şimdi bu maddelerin Mekke toplumu için geçerlilik düzeyini inceleyelim.

⁶ Argyle, *agm*, Tablo 4.4, 330.

⁷ Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Editör: Martindale Don ve Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, Bakış, İst.2000 (Martindale Don'un "Önsöz" yazısı), s.40-42.

1. Demografik Yapının Ayrışıklığı

Kentsel nüfus birçok bakımdan farklılaşma gösterir. Hayatın olgunluk döneminde daha fazla sayıda kişiler vardır; daha fazla ülke dışında doğmuş çocuk, daha fazla kadın, daha fazla zenci (modern öncesi toplumlar için daha fazla köle), daha az sayıda doğum vakası ve daha yüksek bir ölüm oranı vardır.

Bunların tamamını test etme imkânımız bulunmamaktadır. Bununla birlikte birçoğunun Mekke toplumu için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Muhammed'in Peygamber olarak gönderildiği sırada nüfusunun tahminen 20-25 bin civarında olması, bunun için, önemli bir göstergedir⁸. 6. asırda bu kadar bir nüfus yoğunluğu, ciddiye alınması gereken bir durumdur.

Bu toplumda başka şehir ve ülkelere yapılan ticari amaçlı yolculuklarda dış (exogam) evlilikler de gerçekleştirilmekteydi. Hz. Muhammed'in büyük babalarından olan Haşim, ticaret amacıyla her yıl Suriye'ye gidiyordu. Bir yolculuğu esnasında Medine'de evlenerek Şeybe adında bir çocuğu dünyaya geldi. Haşim'in ölümü üzerine daha sonra Abdulmuttalib adını alan Şeybe'yi yedi-sekiz yaşlarında iken amcası Muttalib Yesrib'den Mekke'ye getirdi.⁹

Mekke toplumu hür, esir ve mevlâlar açısından olduğu kadar din ve inançlar açısından da yeknesak (tekdüze) değildi. Orada çoğunlukla putperest, az sayıda Hanif, animist¹⁰ ve naturist¹¹ inanca sahip kimseler bulunuyorken, yakın ve uzak yerleşim birimlerinde Yahudi, Hıristiyan, yıldızlara tapan Sabii ve Zerdüştler de vardı. Hanifler, ilâhi mesaj ile irtibatlarını koparmak istemeyen ve yeni bir din rehberinin gelmesini bekleyen dört-beş kişiden müteşekkil küçük bir gruptu. Hicaz'da yaşayan Arapların çoğunluğu putperestti¹².

Kısacası, nüfus yoğunluğu, dış evlilikler, farklı ırk ve inançlara mensup insanlarla köle ve cariyelerden müteşekkil ayrışık bir toplum olması açısından Mekke şehirli bir niteliğe sahipti.

⁸ Joseph Chelhod, "Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm", (Er, İzzet, Din Sosyolojisi, Akçağ, 1998, Ank., içinde), s.131

⁹ Bkz., Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M.M. Söylemez, M. Hizmetli, Ankara Okulu Yay., Ank. 1997, s.60-62; Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber (s.a.v.) Zamanında Medine'nin Sosyal Yapısı", çev. İ.Süreyya Sırma, İlim ve Sanat Dergisi, S.5, İst. 1986, s.68.

¹⁰ Bir kısım cahiliye Araplarının animizm ile bağlantılı olarak taşlara taptığı bilinmektedir. Taş vb. fetişe kutsallık atfedilmesi, onun ruhlardan birine ocaklık -barınaklık yaptığı inanişinden kaynaklanmıştır.

¹¹ Kur'an-ı Kerim, bazı Arapların naturist olduğunu ifade eder: "onlar halâ: 'Bu dünyadaki hayatımızdan başka bir şey yok. Dünyaya geldiğimiz gibi (tesadüfen, tabiatın kör güçlerinin bir ürünü olarak) ölürüz ve bizi ancak zaman yok eder' derler". Bkz., *Casiye*, 45/24.

¹² Günaltay, *age*, 66,81, 99.

2. Toplumsal Yapı ve Örgütlenmenin Ayrışıklığı

Mekke toplumunun şehirli niteliği, farklı toplumsal sınıflara sahip oluşuyla daha da belirginleşir. Koyu cemaatvari bir toplumun bütün tipik özelliklerini sergileyen tekdüze göçebe bedevilerin aksine hadarileşmiş Mekke toplumu, sosyal yaşam itibarıyla hür, esir ve mevlâ olmak üzere üç sınıftan müteşekkil katı bir tabakalaşma sistemine sahipti. Hürler, genellikle aynı haklara sahip erkek ve kadınların oluşturduğu çoğunluk sınıfıdır. Toplumun ve kurumlarının asıl kurucusu olan hürler, kendi aralarında ekonomik durum ve itibarlarına göre, doğal olarak, muhtelif tabakalara ayrılmaktadır. Hicaz kabilevi toplumunun zirvesinde, *aristokrat* Kureyş kabilesi bulunuyor;¹³ Kureyş'in sınırsız güç ve itibar kaynağına sahip muhtelif boy veya oymakları, imtiyazlı yüksek sınıfı oluşturuyordu.

Onların saygınlık kazanmasında elde ettikleri ekonomik ve dinsel gücün rolü açıktı. Kutsal Kâbe'ye ev sahipliği yapması ve kurak bir iklim kuşağında yer aldığı için geçimini ancak ticari kaynaklardan temin etme mecburiyetinde oluşu, Mekke'yi ticari bir şehir haline getiren iki unsurdur. Bu nedenle ekonomik ve dinî faaliyetlerle mali bir merkez durumuna gelmiş bulunan Mekke'de parayla ilgili oldukça karmaşık işlemler yürütülmekteydi. Böylece Kureyş, Arap kabileleri arasında bir çeşit dinsel kaynaklı itibar ve şeref elde etmişti. Diğer bir deyişle Kureyş asaleti, Araplar arasında mevkisini yükselten servetle birlikte dinsel ve politik itibara da sahipti.

İçerisinde buldukları coğrafi ve fiziksel şartlar nedeniyle kendilerini tehdit eden güçlü bir düşmandan fiziksel uzaklıkları, bir bakıma Mekkelilerin, öteden beri, düzenli bir siyasi devlet kurmalarını engellemiş olsa da orada istişareye dayalı örgütlü bir tür oligarşik yapılanma vardı; kabile meclisleri üstünde bir kral veya başka bir idari kurum yoktu. Herhangi bir bağlayıcılığı olmayan istişare heyeti, bütün kabilelerin soylularından oluşuyordu. İdari ve ticari gelenekler, güç ve itibarlarına göre kabileler arasında taksim edilmişti. Modern anlamda bir seçim olmaksızın görevler, genellikle tevarüs yoluyla ailenin yeni nesillerine geçerdi. Kâbe'nin hemen yanında yer alan *Darunnedve*, idari gelenekleri yürüten Kureyş temsilcilerinin "şuraya" katıldıkları bir tür "senato" veya "parlamento" konağıydı¹⁴.

¹³ M.Abdul Jabbar Beg, *Social Mobility in Islamic Civilization –the Classical Period*, University of Malaya Press, 1981, s. 17.

¹⁴ Hamidullah, *age*, 1/31; Hodgson, M.G.S., *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Komisyon, c.1 (1-3), İz Yay, İst. 1995, s. 93; Mahmud Es'ad, *age*, 114; Watt, *age*, 15.

Bu kasta benzer oligarşik yapı Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettiği tarih olan Hiretin sekizinci yılına karşılık gelen 630 tarihine kadar devam etti. Bundan sonra Mekke'nin Hz. Peygamber'in liderliğinde, ırk, renk, cinsiyet ve dil ayırımına dayalı kastsal özelliğinden sıyrılıp insan haklarının gözetildiği; tefeciliğın, şiddetin, kan davalarının yasaklandığı bir topluma dönüştüğü söylenebilir. Hz. Muhammed 632 yılında vefat ettiğinde Arap yarımadasında mazlumların hakkını gözeten düzenli bir hukuk sistemi tesis edilmişti.

3.Sosyal İlişkilerin Niteliği

Mekke toplumu, sosyal ilişkilerinin niteliği açısından da şehirli bir karaktere sahipti. Toplumsal bir düzen olarak kentselliğın özelliği, birincil ilişkilerin yerini ikincil ilişkilerin almasıdır. Bununla bağlantılı olarak, akrabalık bağları zayıflar, mahallenin (komşuluğın) önemi azalır. Hayatın daha güvenli ve hayat koşullarının daha lüks olduğu durumlarda, sosyal dayanışma (asabiyet) bozulmaya yüz tutar. Fakat yoğun işbölümünün gerçekleştiği toplumda, birey, tek başına etkisiz olduğundan ve etkinlik yalnızca gruplarda başarıldığından, gönüllü kuruluşların sayısında artış görülür. son yıllarda kabile ve akrabalık bağlarının aşınmaya başlaması Ve nihayet kentsel kişilik, aşırı bireyselliğın kaçınılmaz sonucu olan "anomi" ile tanışır; yozlaşma ve düzensizliğe paralel olarak kişilik çözümleri başlar; çeşitli suç, zihinsel hastalık ve intihar oranlarında artış belirir. Oysa hayatın daha riskli ve geçinme kaynaklarının yetersiz olduğu kırsal kesimde, bireyi kuşatıcı cemaatçi temayüllerle birlikte sosyal dayanışma arttığı için, anomik durumlar pek görülmez.

İslâm öncesi Mekke toplumu, kendi dönemindeki şehirlere özgü sosyal ilişkiler ağına sahipti. Mekke'de, son dönemlerde baş gösteren aşırı servet düşkünlüğü; kabile bağlarının ve mürüvvetin kaybolmaya başlamasıyla ortaya çıkan bireysellik, kozmopolit bir kültürün tipik özelliği sayılan serbest cinsellik vb. türden yaşayış biçimleri, şehirlileşmenin getirdiği sosyal sorunlardandı. Kur'an'ın, yetim çocukların hakkına ihtimam gösterilmesine yönelik ısrarlı tavsiyeleri, bazı Kureyş müşriklerindeki mal ve servet düşkünlüğünün, kendi yakınlarının bile haklarına tecavüz edildiğinin bir göstergesidir. Oysa bunlar, aynı kandan geldiğine inanan bedeviler için çok çirkin sayılan işlerdi.

Öte yandan, sadece kendi kabile üyelerinin değil, toplumsal kaygı anlayışının bir ifadesi olarak 'ötekiler'in de temel hak ve hürriyetlerini korumaya yönelik sivil bir yapılanmanın (hilful-fudul)

bulunduğu; toplumsal işbölümünün gerçekleştirildiği yaklaşık iki bin yıllık geçmişli olan bir şehirdir Mekke¹⁵.

Bunlara ilâveten Mekke, aynı zamanda, hitabet, kıssa ve şiir dinletisi, festivaller ve fuarlar gibi pek çok etkinliğin icra edildiği bir kültür, sanat ve entelektüel faaliyet merkeziydi. Mekke'de okuma-yazma bilen kimseler vardı.¹⁶ İslam'ın geliş sürecinde Mekke'de böyle bir yapı egemendi.

Bu cümleden olarak, Hz. Muhammed'in çağrısını olumlu karşılayan ilk Müslümanların sınıfsal ve kültürel niteliklerine göz attığımızda, ilk olarak onların *şehirli* kimliklerinin öne çıktığını görürüz. Dolayısıyla **İslam** kendi mütevazı ölçüleri içinde politik kentli bir din¹⁷ olarak nitelenebilir. Evrensel dinlerin, kısmen o devrin "sosyal mayası" kadar, büyük fikirlerin de bir sonucu olarak, kentlerde ikamet eden, orta sınıflara mensup aydın bir seçkinler sınıfının önderliğinde ortaya çıktığı¹⁸ genellikle kabul gören bir tespittir. Arapça'da kullanılan "*din*" kelimesinin semantiği de bunu doğrulamaktadır. "Borç" anlamına gelen "*deyn*", sözlükte "din" sözcüğünün türetildiği mastarlardan bir tanesidir. Buna göre dine bağlılık, varoluşsal anlamda Yaraticıya borçlu bulunduğunun bilincinde olmaktır. Aynı kökten türetilen bir diğer sözcük "*medine*", borçlu-alacaklı ilişkilerini çağrıştıran bir yer adıdır. Hz. Muhammed, Peygamberliğinin 13. yılında Yesrib'e hicret ettiğinde, burasının adını "şehir" anlamına gelen Medine'ye dönüştürdü. Artık Medine, yeni dinin getirmek istediği yeni bir *medeniyeti/uygarlığı* temsil etmektedir. Aynı kökten gelen din, deyn, medine, temeddün ve medeniyet sözcükleri, bilinçli bir şekilde hep şehirli bir kültürü yansıtmaktadır.

İslami dönemde eğitsel etkinliklere eskisinden olduğundan daha fazla değer verildi. Medine döneminin ilk yıllarında "Ashab-ı Suffa" adı verilen ve gece eğitimi veren "mektepe" bunun bir kanıtıdır. Hz. Peygamber bu okulun öğrencileriyle yakından ilgileniyor; onların iâşe ve ibatelerinin temininde elinden geldiğince yardımcı oluyordu. Onun eğitime verdiği değerin bir başka göstergesi, Bedir savaşında alınan Mekkeli esirlere olan tutumuydu. O, kendisiyle karşıt kamplarda olan Mekkeli esirlerden okuma-yazma bilenleri, on

¹⁵ Hamidullah, *age*, 1/27; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İst. 2000, s.469.

¹⁶ İslam öncesi Mekke'de kültürel ve bilimsel etkinlikler için bkz, Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, İz Yay., İst. 2007, s. 72-90.

¹⁷ Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, Der Yay., İst. 1981, s. 54, 65.

¹⁸ Max Weber, *The Sociology of Religion*, Translated by Ephraim Fischhoff, Beacon Press, Boston, 1963, s.118; Hodgson, *age*, 1/59.

Müslüman'a okuma yazma öğretilmeleri karşılığında salıverilmesine karar vermişti.

d) Sosyo-Ekonomik Statüleri Açısından İlk Müslümanlar

İslam için yapılan kentli nitelemesi önemli bir tespittir. Hiç kuşkusuz fakir ve sosyal olarak ezilen, özgürlüğüne kavuşmamış ya da toplumsal yapının dengesizliğinden rahatsızlık duyan kesimler, dinin sağladığı yeni refah düzeninin alıcısı olacaktır. İslam'ın ilk müntesipleri de hemen hemen bu tür sosyal görüntüsü olan kesimlerden oluşmuştu.

Fakat Mekke'ye dışarıdan gelen kimsesiz göçmen, köle ve fakirler, sanıldığı gibi, hiçbir zaman bu sosyal tabloda çoğunlukta değildi. İslam'ın doğduğu kent Mekke, Ortadoğu hatta Orta Asya topluluklarıyla ilişkili olan bir ticari merkezdi. Dolayısıyla İslam'ın liderliği, bedevilerden değil, Mekke'nin orta ölçekli ticaret sınıfından gelmişti. Bizzat **Hz. Muhammed'in** kendisi orta sınıf tüccar bir aileden geliyordu. Mensuplarını farklı toplumsal katmanlardan toplayan İslam cemaati, ne aristokratlara ne de sadece alt sınıflara dayanmıştır. Bir dağ gölünün içine düşen taşın, gittikçe genişleyen daireler meydana getirmesi gibi Hz. Muhammed de farklı oranlarda olmakla birlikte hemen hemen tüm toplumsal katmanlarda daireler oluşturmuştur, denilebilir.

Bu sosyal yapıda fakir ve köleler azınlıkta, Mekke sermayesinden büyük pay alan çok zenginler de hemen hemen hiç yoktu. Orta tabakaya ya da orta tabakanın aşağı kesimlerinden olan kimseler çoğunlukla kabul ettiği halde, güçlü ve aristokrat Kureyşliler İslam'a karşı genellikle düşmanca tutum ve tavır içerisine girdiler. Hz. Muhammed'in etrafındaki en yakın arkadaşları üst sınıf mensubu zenginler değil, Kureyş'in orta halli insanlarıydı.

Yeni dini benimseyenlerin çoğunluğunun gençlerden oluşmasının sosyal psikoloji açısından doğal bir gelişme olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bunların bir kısmı, en nüfuzlu soylara mensup ailelerin; çoğunluğu da orta halli ailelerin genç çocuklarıydı. Varlıklı olsalar bile genç olmaları hasebiyle, onların iktisadi yönden ailelerine bağımlılıkları hâlâ devam etmekteydi. Birçoğu müslüman olduğu için hem Mekke seçkinlerinden (mele) olan ebeveynleri hem de diğer sosyal çevresiyle önemli problemler yaşamıştı.

Onların zayıf kimselerden oluştuğu görüşüne gelince, çekirdek toplulukta gerçekten zayıf ve köleler yer almaktaydı. 'Zayıf' kavramının içerisine, başta köleler olmak üzere Ammar b. Yasir, Suheyb-i Rumi gibi soy sisteminin dışında bulunan ve bundan dolayı kendilerini koruyacak soyları olmayan, az sayıdaki antlaşmalı ya da azatlı kimseler girmektedir. Yukarıdaki tablo *hür ve köle* olma

açısından değerlendirildiğinde, ilk Müslümanlar arasında 7'si (%16) cariye olmak üzere sadece 13 (%29) kölenin bulunduğu görülür. Köle adedi, toplam sayının yaklaşık dörtte biridir ki bu, ilk Müslümanlar arasında kölelerin daima azınlıkta kaldığı anlamına gelir.

Köle ve cariyelerin dışında kalan Kureyşli Müslümanların, önemli bir bölümü orta halli kimselerdi. Gerçi, Ebu Bekr, Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah gibi varlıklı olan sahabe de vardı ama henüz genç ve azınlıkta olduklarından muhtemelen, ailelerine bağımlılıkları hâlâ devam etmekteydi. Maddi güç ve nüfuzları, Mekke ileri gelenleri ölçüsünde olmayıp, onlara göre daha zayıf konumdaydılar. Burada geçen 'zayıf' kavramı, daha az nüfuzlu soy ve ailelerden gelenler anlamında da yorumlanabilir. Kureyş ileri gelenleri, hem bu konumlarından hem de içlerinde köle ve cariyelerin belirgin bir yer tutmasından ötürü, onları küçümsemekteydiler. Sadece ilk çekirdek cemaati değil, Hz. Muhammed'i de "Abdulmuttalib'in yetimi" diyerek küçümsemeleri ve Peygamberliğin Mekke veya Taif'in ulularından birine verilmesine dair beklentileri de gösteriyor ki, söz konusu öncülerin çoğunluğu toplumsal yapının zirvesinde değil orta kesimlerinde yer almaktadır.

Karşımıza çıkan panorama, başlangıçtan beri, kadim Hıristiyanlık'ın şehirli bir zenaatkârlar dini olduğunu belirten Weber'in teziyle de uyuşmaktadır. Weber, orijinal Hıristiyanlığın ilk cemaatlerinin ilk dönemler boyunca şehirli hür veya köle, zenaatkârlardan oluştuğunu belirtir. Onun tespitine göre, misyonerlerin en önde geleni toprağa o kadar yabancı gezgin bir çadır imalâtçısı idi ki, İncil'deki mektuplarında aşılama süreciyle ilgili tam tersi anlamda bir metafor kullanır.¹⁹ İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in de tarım kültürüne çok aşına olmaması nedeniyle meyve aşılama konusunda yanında bulunan arkadaşlarına "Bunu siz benden daha iyi bilirsiniz" dediği bilinmektedir.

Genç ve orta sınıfların İslam'a katılım coşkusunu, bedevilerle imtiyazlı elitlerin, aynı düzeyde yaşamadıkları açıktır. Esasen, Hz. Muhammed'in çağrısına karşı çıkan imtiyazlı Mekkeli elitlerden Ebu Süfyan ve el-Hakem b. Ebi'l-As'ın dışında hiçbirisi daha sonra da Müslümanlığı kabul etmemiştir²⁰. Bu duruma toplumsal gelişme açısından baktığımızda, içerisinde Hz. Hatice gibi Kitab-ı Mukaddes'i etüt edebilecek seviyede bilgili kimselerin bulunduğu, ağırlıklı olarak bir "orta tabaka İslamı"nın dikkate değer bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz, ilk Müslümanların çoğunluğunun orta halli

¹⁹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, haz. H.H.Gerth ve C. Wright Mills, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İst. 1986, s. 228-229.

²⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/201.

kimseler olduğunun belirlenmesi, önemli bir tespittir. Zira orta sınıflar, sahip oldukları aydın sınıf nedeniyle, buldukları toplumda siyasi ve iktisadi bakımlardan denge unsuru olabilecek niteliktedirler. Orta sınıflar, tabakalar arası dengeyi temin edip sosyal çatışmalara mani olduğu gibi, âdil gelir dağılımını sağlamak suretiyle sosyal gelişmeye hizmet etmektedir²¹. Böyle bir özelliğe sahip olan ilk Müslümanların, içerisinde buldukları toplumun gelişmesine aynı katkıyı yapmaları tabiidir.

Kısacası, İslam inancının taşıyıcıları bakımından ön plâna çıkan ilk özelliği, onun, temelde bir genç insanlar hareketi oluşudur. İkincisi, o, en büyük desteğini, kendileriyle yukarıdakiler arasındaki eşitsizliğin farkına varıp, imkânlarının kıt olduğunu hissetmeye başlayan orta halli kimselerden almıştır. Halihazırdaki toplumda hiç imkânının ve hakkının bulunmadığını bilen köle ve zayıfların desteği ise işin tabiatının gereği daha sonra gelmekteydi. Böylece köleler ve ekonomik olarak çok yetersiz sınıfların, öteki büyük dinlerde olduğu gibi İslâm'ın ilk sıradaki taşıyıcıları olmadığı ortaya çıkmaktadır. Fakat ezilenler veya sıkıntı tehdidi altındakiler bir kurtarıcıya ve peygambere daha çok ihtiyaç duymuşlardır denilebilir. Bu yüzden, mazlum haklarının korunması meselesinin, peygamberlerin doktrinlerinin muhtevasında, önemli ölçüde, yer bulduğu görülür²². Gençlerle birlikte köle ve zayıflar büyülenerek, sade ve basit yaşayışlarını ahenkli bir şekilde bölen ilâhi çağrıya kulaklarını tıkamamışlardır. Âdil ve anlamlı bir dünyada yaşama ihtiyacını, en fazla köle ve zayıflar hissetmiş olmalıydı. Hayatın tehlikelerle dolu oluşunun ve belirsizliğinin kendilerini çok daha fazla etkilemesi nedeniyle onlar, korkunç işkenceler pahasına, yeni öğretiyi kabullenmekte ve Hz. Peygamberi savunmakta çok arzulu davrandılar ve sabırla yeni konularını muhafaza ettiler. İslâm'da verilen ilk şehid unvanını, azatlı bir köle olan Hz. Sümeyye ile kocası Yasir'in (r.a) kazanması anlamlıdır. Hz. Peygamber, onların samimi desteğini hiçbir zaman unutmadı; diğer Müslümanlarla onlar arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın, yeri geldiğinde içlerinden birine ordu komutanlığı, valilik vb. görevlere atamakta hiçbir zaman tereddüt göstermedi.

Gerçekte, ilk sırada orta sınıf tüccarları olmak üzere, daha zayıf kimseler, köleler ve bedeviler hep birlikte İslâm'ın taşıyıcısı olmuşlardır.²³ Bu sıralamada, tüccarların her zaman başta, göçebe bedevilerin ise sonlarda olduğunu söylemek, genel olarak dinin

²¹ İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslam*, Furkan Yay., Bursa, 1988, s. 15.

²² Weber, *The Sociology of Religion*, 99.

²³ Bkz, W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed Mekke'de*, çev. M. Rami Ayas ve Azmi Yüksel, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ank. 1986, s. 95-106.

ortaya çıktığı sınıflar için Weber'in ileri sürdüğü genel tez ile de uyusmaktadır.

Sonuç

İslam'ın ilk bir iki yılı içerisinde hidayete eren Müslümanların çoğunluğunun, **31 (% 65)** yaşın altında iken İslam'a giren gençlerden oluşmaktadır. Bunlar *cinsiyet* açısından değerlendirildiğinde, **16 (%28)**'sının kadın, **30 (%72)**'unun ise erkek olduğu görülür. Ancak, özellikle eşleriyle beraber bazı kadınların da İslam'ı benimsedikleri halde, bunların çeşitli nedenlerle kayıtlara geçmemiş olabileceği düşünüldüğünde kadın sayısının çok da az olmadığı anlaşılır.

İslam'ın gelişine yakın zamanlarda Mekke, demografik yapı, toplumsal örgütlenme ve sosyal ilişkilerinin örüntüsü açısından kendi dönemine göre şehirli bir karaktere sahiptir. Bu sosyal yapıda fakir ve köleler azınlıkta, Mekke sermayesinden büyük pay alan aşırı zenginler de hemen hemen hiç yoktu. Kaynaklarda ilk Müslümanlar arasında **7'si (%16)** cariye olmak üzere sadece **13 (%29)** kölenin adı zikredilir. Hz. Muhammed'in etrafındaki en yakın arkadaşları üst sınıf mensubu zenginler değil, Kureys'in orta halli insanlarıydı.

Kaynakça

ez-Zirikli, Hayreddin, *Kamusu'l-A'lâm*, c.4, Beyrut, ts.

G.S. Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. A. Demirhan, İz Yay., İst. 1995.

Hayati Hökelekli, "Hz. Peygamber'in Çocuk ve Gençlere Yaklaşımı", *Hz. Muhammed ve Gençlik*, TDVY, Ank. 1992.

Hayreddin ez-Zirikli, *Kamusu'l-A'lâm*, c.4, Beyrut, ts.

Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İst. 1986.

İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, c.1, Beyrut, 1971.

İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslam*, Furkan Yay., Bursa, 1988.

Joseph Chelhod, "Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm", (Er, İzzet, Din Sosyolojisi, Akçağ, 1998, Ank., içinde).

M. Asım, Köksal, *İslam Tarihi, Hz. Muhammed (As.) ve İslamiyet, Mekke Devri*, İst. 1981.

M.Abdul Jabbar, Beg, *Social Mobility in İslamic Civilization -the Classical Period*, University of Malaya Press, 1981.

Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, sad. A.L. Kazancı, O. Kazancı, Marifet Yay., İst. 1983.

- Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, haz. H.H.Gerth ve C. Wright Mills, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İst. 1986.
- Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Editör: Martindale Don ve Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, Bakış, İst.2000 (Martindale Don'un "Önsöz" yazısı).
- Max Weber, *The Sociology of Religion*, Translated by Ebrahim Fischhoff, Beacon Press, Boston, 1963.
- Michael ve Beit-Hallahmi Benjamin Argyle, "Yaş ve Din", çev. A. Kurt, *UÜİFD*, S.4, 1992.
- Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, c.1, Beyrut, 1968.
- Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber (s.a.v.) Zamanında Medine'nin Sosyal Yapısı", çev. İ.Süreyya Sırma, İlim ve Sanat Dergisi, S.5, İst. 1986.
- Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yay., İst. 1981.
- Seyfullah Kara, "Hz. Peygamber (S.A.V.) Döneminde Gençlik" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996.
- Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri*, sad. M.M. Söylemez, M. Hizmetli, Ankara Okulu Yay., Ank. 1997.
- Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, İz Yay., İst. 2007.
- Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İst. 2000.
- W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. M. R. Ayas ve A. Yüksel, AÜİFY, 1986.
- W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. M. Rami Ayas ve Azmi Yüksel, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ank. 1986.